

การศึกษาเชิงวิพากษ์ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับคุณค่าทางจริยะ

THE CRITICAL STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PATICCASAMUPADA AND THE ETHICAL VALUES

พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี,ดร., ป.ธ.๙

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การศึกษาเชิงวิพากษ์ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับคุณค่าทางจริยะได้แบ่งประเด็นที่สำคัญเป็น ๓ ประเด็นคือ (๑) ปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท (๒) คุณค่าจริยธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท (๓) ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับคุณค่าทางจริยธรรม และมีข้อสรุปที่สำคัญ คือ ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักความจริงเรียกว่า ธรรมนิยาม และมีความสัมพันธ์กับคุณค่าทางจริยธรรม ดังนี้

(๑) ปฏิจจสมุปบาทเกี่ยวข้องกับหลักมัชฌิมาปฏิปทาอันถือเป็นหลักจริยธรรมชั้นสูงในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยหลักปฏิบัติดังกล่าวเกี่ยวข้องกับคุณค่าแบบสัมพัทธ์กับคุณค่าระดับสังคม คือศีลและกุศลกรรมบถ โดยมีความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและสังคมเป็นผลตอบแทน ฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทกับคุณค่าจริยะแบบนี้จึงกล่าวถึงความสุขเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ

(๒) ปฏิจจสมุปบาทเกี่ยวข้องกับผลที่เกิดขึ้นผ่านการปฏิบัติเท่านั้น แต่ความรู้แบบญาณวิทย์อย่างเดียวไม่อาจทำให้เข้าใจความจริงข้อนี้ได้ ตามข้อปฏิบัติของมัชฌิมาปฏิปทานั้นเขาสามารถลดละอึดตา นั่นคือความดับทุกข์และการบรรลุธรรม ฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทและคุณค่าจริยธรรมแบบนี้เป็นผลของการปฏิบัติ

คำสำคัญ : ปฏิจจสมุปบาท, คุณค่าทางจริยะ, ความสัมพันธ์

Abstract

This thematic paper aims at critically studying the relationship between the Patikkasamuppada and the ethical values. The researcher has divided the main points in three types, namely :- (1) the Patikkasamuppada in Theravada Buddhist Philosophy, (2) the ethical values in Theravada Buddhist Philosophy and (3) the relationship between the Patikkasamuppada and the ethical values. The important outcome of the research can be summarized as follows :-

The Patikkasamuppada is the principle of reality called the natural law and is associated with the ethical values as follows :-

(1) The Patikkasamuppada is associated with the Middle Way which is the advanced ethical principle in the Theravada Buddhist philosophy. The principles are the relative values associated with societies, which are Sila and Kusollakamma. So by this way, our and the other people happiness is a reward. Thus, the Patikkasamuppada and the ethical values are enjoyed by the people as the results of their practices.

(2) The Patikkasamuppada is associated with the result of the practice because the Epistemology cannot be understood. According to the principle of the middle of the practice, one can avoid the Egoism. That is the extinguishment of suffering and the attainment of the Enlightenment. Thus, the Patikkasamuppada and the ethical values are the results of the practice.

Keywords : Patikkasamuppada, Ethical Values, Relationship

๑. บทนำ

การปฏิบัติตนตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาถือเป็นเรื่องปกติของพุทธบริษัทที่ประกอบไปด้วยความเชื่อเป็นพื้นฐาน พอมีความเชื่อ ได้เรียนรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เมื่อนั้นก็จะเข้าใจธรรมของพระพุทธเจ้าย่อมแจ่มแจ้ง^๑ โดยความแจ่มแจ้งหรือผลที่เกิดขึ้นจากการรู้แจ้งธรรมนั้นต้องเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ โดยสภาวะการรู้แจ้งจะเสริมให้เกิดศักยภาพในการเข้าใจความจริงแก่บุคคลผู้ปฏิบัติตามเท่านั้น เพราะธรรมเหล่านั้นอันได้แก่ปฏิจจสมุพบาท^๒ ลึกซึ่งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียต รู้ได้เฉพาะบัณฑิตซึ่งพระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งเองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องพระพุทธองค์ว่าถูกต้องตามความเป็นจริง^๓ จากแนวคิดเรื่องนี้ทำให้เห็นคุณค่าที่ตามมา ๒ รูปแบบคือ

๑. คุณภาพของบุคคลที่เกิดจากการปฏิบัติสอดคล้องกับธรรมเหล่านั้น กล่าวคือ คนมีปัญญาหรือบัณฑิตต้องผ่านการฝึกฝนตามหลักศีล และกุศลกรรมบถ ซึ่งองค์ธรรมเหล่านี้ถูกอธิบายภายใต้หลักของอริยมรรคมีองค์ ๘ อีกที เป็นหลักทางสายกลางที่อธิบายถึงผลที่เกิดขึ้นจากการเข้าใจปฏิจจสมุพบาทที่ช่วยทำให้เกิดความเห็นถูกและปฏิเสธความเห็นผิดๆ ว่าเที่ยง (สัสสตทิฐิ) "ผู้นั้นทำผู้นั้นได้รับผล คือใครทำอะไรได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น" หรือความเห็นที่ว่า "คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้" และช่วยคลายความยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่นหรือถ้อยคำที่สมมุติขึ้น^๔ ทั้งหมดเป็นคุณค่าภายในที่เกิดขึ้นเมื่อทำลายความเห็นผิด ตามที่นักคิดแบบอัตตวิสัย (Subjective)

^๑ ๐.สตตก (ไทย) ๒๓/๑๘๘/๒๓๒.

^๒ ปฏิจจสมุพบาท หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยและสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นกระบวนการทางปัญญา ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น.

^๓ ที.ส. (ไทย) ๙/๓๗/๑๖.

^๔ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอน ๑, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลั, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในเรื่องนี้ว่า คุณค่าทางจริยธรรมที่เกิดขึ้นต้องเกิดตามความชอบของแต่ละบุคคล^๕ การจำนนยอมรับความจริงที่เกิดขึ้นโดยไม่รู้สึกว่าเป็นผู้กระทำหรือทำเองถือว่าเป็นการบังคับที่ไม่ได้สร้างคุณค่าต่อความดีแต่อย่างใด แต่ความดีควรเกิดจากการยอมรับและพึงพอใจในสิ่งที่ทำนั้น แล้วทำให้คุณค่าที่เกิดขึ้นตามมานั้นยอมรับได้ ซึ่งการยอมรับในลักษณะนี้ไม่ได้เกิดจากการจำใจรับผล แต่เป็นการสร้างความรู้สึกร่วมว่าผลที่เกิดขึ้นนั้นล้วนเริ่มต้นจากเจตนาตั้งใจทำตั้งแต่ต้นต่างหาก หากมีความรู้เข้าใจแต่ต้นว่าจะมีผลแห่งการกระทำนั้นตามมาผู้กระทำอาจเปลี่ยนพฤติกรรมให้ต่างออกไป กล่าวคือ เมื่อเกิดความรู้ (วิชา) ขึ้นวิชาก็จะดับไป พอวิชาดับไม่เหลือสังขารคือการปรุงแต่งก็จะดับไปตาม ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ความกังวลอะไรๆ ว่า สิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้นั้น ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด^๖ ผิดกันก็ตรงที่นักคิดแบบอัตตวิสัยนั้นยอมรับแค่เพียงความพอใจที่จะทำ แต่กลับไม่ยินดีหรือพอใจกับการรับผลที่เกิดขึ้น เพราะผลที่เกิดขึ้นไม่ได้สร้างคุณค่าให้เท่าใดนัก ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทมองลึกไปถึงผลที่เกิดขึ้นตามมามีส่วนสำคัญด้วยเช่นเดียวกัน ดังแนวคิดเรื่องที่ผลที่ตามมาในข้อ ๒

๒. คุณค่าภายในที่สะท้อนผ่านทางการพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลได้ส่งผลต่อคุณค่าภายนอกที่กลายเป็นประโยชน์ในโลกและบุคคลอื่น ตรงกับการประกาศคำสอนครั้งแรกของพระพุทธเจ้าว่า

“แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ พวกเธอจึงเที่ยวจาริก เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์...จึงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์ บริสุทธี”^๗

ที่สำคัญคุณค่าดังกล่าวอาศัยการพึงแล้วสร้างความรู้ที่แยกกาย จึงจะเข้าใจปฏิจลสมุปบาทธรรมในร่างกายและจิตใจตามที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” แต่ในแนวคิดแบบอัตตวิสัยได้เน้นไปที่ความคิดของแต่ละคนที่เกิดขึ้นตามมาตรงกับความพึงพอใจในชีวิตมากน้อยเพียงใด ซึ่งตรงนี้นักคิดอัตตวิสัย (Objective) กลับมองว่าคุณค่าทางจริยะต้องสมบูรณ์ ไม่ควรมีใครเป็นผู้กำหนด และการทำดีไม่ควรถูกกำหนดเพียงเพื่อผลประโยชน์เท่านั้น แต่เป็นไปเพื่อความดีที่สมบูรณ์นั่นเอง โดยนักคิดเหล่านี้อาจไม่ได้เน้นไปที่ผลเท่านั้น แต่เน้นไปที่ความสมบูรณ์ของเนื้อหาโดยรวมด้วยต่างหาก ส่วนใครจะรับรู้ได้แค่ไหนหรือพึงพอใจหรือไม่อาจไม่ใช่ประเด็นสำคัญ ฉะนั้นบุคคลจึงเป็นเพียงองค์ประกอบที่ไม่จำเป็นในการอธิบายคุณค่าแบบอัตตวิสัย แต่ควรมุ่งความสำคัญ

^๕ ศาสตราจารย์ปรีชา ช้างขวัญยืน, ปรัชญากับวิถีชีวิต, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, ๒๕๔๙), หน้า ๙๓.

^๖ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๖๕/๔๑๙.

^๗ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๓๒.

^๘ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๗/๙๕.

ไปที่เนื้อหาเท่านั้น ตรงนี้ก็อาจขัดแย้งกับพุทธปรัชญาเถรวาทที่มองไปทั้งสองส่วนกล่าวคือความสมบูรณ์ของเนื้อหาต้องมาจากความสมบูรณ์ของบุคคลก่อน จึงต้องสร้างคนให้สมบูรณ์ก่อนแล้วจึงจะสร้างคุณค่าทางจริยะในเวลาต่อมาได้

ในบทความนี้จึงได้ประมวลความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทกับคุณค่าทางจริยธรรม โดยศึกษาผ่านทฤษฎีคุณค่าทางปรัชญา แล้วนำมาวิพากษ์เพื่อให้เห็นคุณค่าที่เกิดขึ้นผ่านการศึกษาหลักปฏิจจสมุปบาทที่เกิดขึ้นภายในบุคคลที่ศึกษาและปฏิบัติ รวมถึงผลที่เกิดขึ้นตามมา เป็นความบริสุทธิ์และบริบูรณ์ของโลกและบุคคลอื่นได้อย่างไร

๒. แนวคิดปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

การปฏิบัติตนตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาถือเป็นเรื่องปกติของเหล่าพุทธบริษัท เพราะง่ายต่อการอธิบายด้วยหลักความเชื่อ แต่เมื่อคนที่อยู่นอกศาสนาหรือผู้ที่ใช้เหตุผลมาพิสูจน์ความจริงในเรื่องข้อปฏิบัติทางศาสนาจำเป็นต้องอาศัยเหตุผลในการตอบ และเหตุผลนี้เองเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายความจริงอีกหลายอย่างในทางพระพุทธศาสนาที่ต้องใช้ปัญญาเป็นหลักสำคัญ เพราะปัญญาที่จะทำความเข้าใจหลักธรรมนี้ได้ไม่ใช่แค่ปัญญาที่เรียนหรือฟังตามๆ กันมาเท่านั้น แต่ต้องเป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมหรือปฏิบัติธรรม ไม่อย่างนั้นก็ยากจะเข้าใจธรรมได้ ดังข้อความว่า “ธรรมเหล่านี้แล ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียต รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งเองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าว ยกย่องตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริง”^๙ โดยความหมายของธรรมในที่นี้ก็คือปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสถึงต่อมาว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นคุณอันลึก เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบ ประณีต ไม่หยาบ ลงสู่ความตรึก ละเอียต เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ส่วนหมู่สัตว์นี้เรจรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย ชื่นชมในอาลัย ฐานะคือความที่อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเป็นต้นนี้ เป็นสภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นนี้ อันหมู่สัตว์ผู้เรจรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย ชื่นชมในอาลัยเห็นได้ยาก แม้ฐานะคือธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับสนิท หากเลสเครื่องร้อยรัดมิได้นี้ ก็แสนยากที่จะเห็นได้ ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม สัตว์เหล่านี้ก็จะไม่พึงรู้ทั่วถึงธรรมของเรา ข้อนั้น จะพึงเป็นความเหินห่างน้อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”^{๑๐}

แต่ที่ว่าเข้าใจยากก็ไม่ใช่หมายความว่าไม่มีใครเข้าใจได้ขึ้นอยู่กับการศึกษาปฏิบัติตามหลักธรรมจนเกิดปัญญา ดังข้อความว่า

^๙ ที.ส. (ไทย) ๙/๓๗/๑๖.

^{๑๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕/๙.

“สัตว์ทั้งหลายที่มีรูสีกคือกิเลสในจักขุน้อยก็มี ที่มีรูสีกคือกิเลสในจักขุมากก็มี ที่มีอินทรีย์ แก่ กล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อนก็มี ที่มีอาการดีก็มี ที่มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ยากก็มี ที่มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยอยู่ก็มี มีอุปมาเหมือนดอกอุบลในกออุบล ดอกปทุมในกอปทุม หรือดอกบุณฑริกในกอบุณฑริกที่เกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ งอกงามแล้วในน้ำ บางเหล่ายังจมในน้ำ อันน้ำเลี้ยงไว้ บางเหล่าตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าตั้งอยู่พ้นน้ำ อันน้ำไม่ติดแล้ว”^{๑๑}

การปฏิบัติตนจึงเป็นผลทำให้เกิดความเข้าถึงความดีสูงสุด โดยความดีที่ว่าเกี่ยวข้องกับ ความเข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาทที่ช่วยให้ลดละวางความเป็นตัวตน และเข้าใจความเป็นเหตุปัจจัย ของสรรพสิ่งมากยิ่งขึ้น โดยในทางพระพุทธศาสนาที่มีอรรถกถาจารย์และพระเถระมากมายให้ ความสำคัญในการถ่ายทอดความหมายเพื่อประโยชน์แก่การนำไปใช้ในการปฏิบัติตน เป็นหลักทาง จริยธรรม ซึ่งจำเป็นต้องมีการนำหลักธรรมเหล่านี้มาใช้เพื่อทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อชีวิตมาก ยิ่งขึ้นอันเกี่ยวข้องกับการศึกษา เพราะจริยธรรมเกิดจากการรู้ตัวเองทำให้สามารถวางความสัมพันธ์ ระหว่างตัวเองกับผู้อื่นและสิ่งอื่นได้ถูกต้อง ซึ่งเกี่ยวข้องกับการศึกษาที่ส่วนใหญ่นั้นเรียนรู้แต่เรื่อง นอกตัว เกือบไม่มีเลยที่ศึกษาให้รู้ตัวเองด้วย ฉะนั้น การศึกษาจึงให้แต่ความรู้ แต่ไม่ได้ให้ปัญญาซึ่ง มีจริยธรรมอยู่ด้วยเสมอ ความรู้ในปัจจุบันจึงอาจไม่มีจริยธรรมอยู่ด้วย^{๑๒}

ฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นผลของการปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนหลุดพ้นจากความ ทุกข์ แม้จะมีการตีความที่แตกต่างกันไป แต่ปฏิจจสมุปบาทก็เป็นการกล่าวถึงเหตุปัจจัยคือ "เมื่อมี สิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ" เมื่อขยายความออกไปปฏิจจสมุปบาทคือผลแห่งการปฏิบัติตามทางสายกลางที่ทำให้ทำลายตัวตนที่ทำให้ เกิดความยึดมั่นจนกลายเป็นสัสสตทิฐิ และความเชื่อในการขาดสูญไม่มีผลแห่งความดีความชั่ว กลายเป็นอุจเฉททิฐิ

๓. แนวคิดคุณค่าจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาท

คำว่า จริยะ แปลว่าความประพฤติ ในอรรถกถาแปลว่าประพฤติในอารมณ^{๑๓} หรือ เรียกว่าจาริต ส่วนคำว่า จริยธรรม ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาไม่มีคำนี้ แต่มีคำว่า ธรรมจริยะ แปลว่า การประพฤติธรรม^{๑๔} ส่วน คุณค่า (value) คือ คุณสมบัติที่ได้จากการประเมินสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังนี้

ก. คุณค่าจริยะทางอัตตวิสัย มาจากแนวคิดแบบสัมพัทธนิยมทางจริยศาสตร์ (Ethical Relativity) ซึ่งนักคิดกลุ่มนี้ เช่น เวสเตอร์มาร์ค (Edward Westermarck) เชื่อว่า จริย

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๑.

^{๑๒} นายแพทย์ประเวศ วะสี, การพัฒนาต้องเอาวัฒนธรรมเป็นตัวตั้ง, พิมพ์ครั้งที่ ๓ , (กรุงเทพมหานคร: หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^{๑๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๘๐๐.

^{๑๔} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๕๒๗.

ศาสตร์ไม่มีกฎเกณฑ์ (Ethics Is Not Normative)^{๑๕} โดยมีความเชื่อการกระทำของใครก็ตามล้วนต่างกันไปในเวลาหรือสถานการณ์ต่างๆ ซึ่งสร้างความพอใจหรือไม่พอใจ พอใจมากหรือน้อยต่างกันไป ถ้าพอใจก็ถือว่าดี ไม่พอใจก็ถือว่าเลว โดยค่าทางศีลธรรมหรือคุณค่าทางความประพฤติเป็นเพียงค่าที่แสดงให้เห็นถึงความพอใจหรือไม่พอใจ ไม่ได้ระบุถึงคุณค่าที่มีอยู่จริง เพราะคุณค่านั้นไม่มีและระบุไม่ได้ การตัดสินคุณค่าว่าดีหรือชั่วจึงเป็นเพียงคำบรรยายความรู้สึกหรือแสดงความรู้สึกเท่านั้น ฉะนั้น ความเข้าใจว่าคุณค่าทางจริยะมีอยู่จริง และเป็นสิ่งตายตัวเป็นความหลงผิด คุณค่าทางจริยะเป็นอัตวิสัย (subjective) ขึ้นกับอารมณ์ของแต่ละคนเป็นสำคัญ

ข. คุณค่าจริยะทางปรีวิสัย เป็นแนวคิดที่แย้งกับคุณค่าทางอัตวิสัย โดยถือว่า ดีชั่วถูกหรือผิด หรือค่าทางจริยะเป็นสิ่งตายตัว เพราะหากคุณค่าเหล่านี้เป็นไปตามความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจของคนหรือของสังคม หรือสภาพแวดล้อมก็เท่ากับยอมรับว่าไม่มีความดี ไม่มีความชั่ว เพราะสิ่งที่เราเรียกว่าดีในวันนี้ วันต่อไปอาจกลายเป็นความชั่วก็ได้ ความดีหรือความชั่วจึงไม่ได้ขึ้นกับการกระทำหรือผู้กระทำ เพราะหากความดีชั่วถูกผิดไม่มีความหมายตายตัว คนเราก็ไม่จำเป็นต้องทำดีหรือเป็นคนดี เพราะหากการทำดีเป็นแค่เรื่องความพอใจ หรือทำดีเพื่อให้สังคมยอมรับ ไม่ใช่ทำดีเพราะเป็นสิ่งที่ดี แต่คนที่ทำดีส่วนมากไม่ได้เชื่อเช่นนั้น คนที่ทำดีเพราะคิดว่าสิ่งนั้นดี โดยไม่ได้ปรารถนาสิ่งตอบแทนใดๆ คนเหล่านี้มิใช่ไม่รู้ว่าคุณค่าความพอใจต่างกัน สังคมให้คุณค่าที่ต่างกันไปด้วย แต่เขาไม่เห็นว่าคุณค่าเหล่านี้เพียงพอที่จะยอมรับว่าความดีแท้ไม่มีอยู่ หรือความดีเป็นแค่เรื่องสัมพัทธ์หรือเป็นอัตวิสัยเท่านั้น^{๑๖}

ค. คุณค่าทางจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาท พุทธปรัชญาเถรวาทอาจจะยอมรับทั้งคุณค่าทางจริยะแบบปรีวิสัยและแบบอัตวิสัย โดยเบื้องต้นคุณค่าปรีวิสัยอาจไม่ตรงนักเนื่องจากคุณค่าจริยะแบบปรีวิสัยจะใกล้เคียงกับศาสนาแบบเทวนิยมที่เชื่อว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติอยู่ สำหรับพุทธศาสนาไม่เชื่ออย่างนั้น แต่มุมมองแบบปรีวิสัยก็ทำให้เข้าใจว่าความดีเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ไม่ขึ้นอยู่กับการปรารถนาหรือเกี่ยวข้องกับใคร เป็นจริงตามนั้นไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งตรงนี้ทำให้เห็นคุณค่าที่เกิดขึ้นผ่านคำว่า ดี หรือชั่ว ที่พุทธปรัชญาเถรวาทเริ่มต้นจากเจตนาที่อยู่ภายในใจก่อน เพราะใจเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำทุกอย่าง

แต่การยืนยันคุณค่าทางจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาทแบบปรีวิสัยอาจไม่ได้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงทางคุณค่าที่เกิดขึ้นจากสิ่งแวดล้อม แต่อาศัยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในใจเป็นหลักก็จริง แต่พุทธปรัชญายังมองคุณค่าที่เกิดขึ้นภายนอกด้วย เป็นการอธิบายคุณค่าทางจริยะแบบอัตวิสัยที่เน้นไปตามประโยชน์ที่เกิดขึ้นตามมา เพราะแม้จุดมุ่งหมายของความดีสูงสุดในพุทธปรัชญา ก็คือนิพพานจะเป็นเรื่องประโยชน์ส่วนตัว แต่ความจริงจุดหมายนั้นก็มีความเสียสละในตัวเอง โดยการกระทำดังกล่าวถูกอธิบายในลักษณะจริยธรรมดังต่อไปนี้

^{๑๕} Edward Westermarck, “Ethics Are Relative”, in **Introduction to Ethical Studies An Open Source Reader** by Lee Archie John G. Archie, August 2003, p.39, [ออนไลน์] ,แหล่งที่มา : <http://philosophy.lander.edu/ethics/ethicsbook.pdf> (August 2003)

^{๑๖} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ปรัชญากับวิถีชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, ๒๕๔๙), หน้า ๙๕-๙๖.

ก. คุณค่าระดับศีล คุณค่าระดับนี้ถือว่าเป็นพื้นฐานของจริยธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยศีลนั้นถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เริ่มจากเจตนาที่อยู่ในใจของบุคคลนั้นให้สอดคล้องกับประโยชน์ที่ไม่เบียดเบียนคนอื่น และพื้นฐานทางจริยธรรมหรือศีล ๕^{๑๗} เป็นหลักที่เพิ่มคุณค่าการกระทำที่เปลี่ยนจากคนธรรมดาให้กลายเป็นอริยบุคคลได้ โดยคุณค่านี้นั้นเกิดจากการกระทำดี ด้วยการเว้นจากการทำชั่วอีกที โดยความหมายของคำว่าดีในที่นี้จึงเป็นการปฏิเสธความชั่วหรือเว้นจากทางที่ควรเว้นก่อน เพราะคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาทมักจะเริ่มต้นด้วยสิ่งที่ควรเว้นก่อน

ข. คุณค่าระดับกุศลกรรมบถ^{๑๘} คุณค่าระดับนี้สูงขึ้นกว่าระดับของศีล การทำความดีในระดับนี้เป็นการทำในระดับกรรม โดยคุณค่าของระดับกรรมบถนี้เป็นการยกคุณค่าของความคิดขึ้น เพราะเมื่อใครทำดีเพื่อตนเองก็ต้องอยู่บนฐานของการไม่เบียดเบียนผู้อื่นก่อน และผลที่เกิดขึ้นกับความดีในลักษณะนี้ก็คือบุคคลนั้นย่อมกลายเป็นคนดี เป็นความจริงที่ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง อาจกล่าวได้ว่าความดีในลักษณะนี้เชื่อมโยงการทำความดีกับคนอื่น ๆ ในรูปแบบของสังคม โดยพิจารณาจากผลที่เกิดขึ้นจะสอดคล้องกันระหว่างการยอมรับว่าดีระหว่างสังคมกับธรรมชาติ ฉะนั้น การกระทำที่ดีหรือถูกจึงต้องก่อให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และความสุขนั้นก็คือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความสมบูรณ์ทางศีลธรรม ความรู้แจ้งในธรรมชาติ ความหลุดพ้นของจิต และความสุksomสมบูรณ์ทางจิตใจนั่นเอง

ค. คุณค่าระดับมัชฌิมาปฏิปทา^{๑๙} การทำดีที่มีลักษณะนำผู้กระทำไปสู่ความดีสูงสุดได้อีกประเภทหนึ่ง คือ ทางสายกลาง โดยคุณค่าการทำความดีแล้วหวังผลที่เกิดขึ้นในโลกนี้และโลกหน้า แล้วจึงพัฒนาสู่ความดีที่เหนือโลก การทำความดีในขั้นมัชฌิมาปฏิปทานี้จะนำไปสู่ผลที่ดีในการดำเนินชีวิตไม่ขัดแย้งกับธรรมชาติ

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุสมุปบาทกับคุณค่าทางจริยะ

การศึกษาความสัมพันธ์นี้อาศัยคุณค่าทางจริยะในการวิเคราะห์ ดังนี้

๑. ความสัมพันธ์แบบอัตตวิสัย การพิจารณาความสัมพันธ์คุณค่าแบบอัตตวิสัยที่เริ่มต้นด้วยการหาหลักการทางความเชื่อที่มีต่อแนวคิดเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีผลในการนำไปใช้ตัดสินคุณค่าด้านต่างๆ ทั้งความดี ความชั่ว ความถูกและผิด เป็นต้น ซึ่งมีความเชื่อมโยงกันดังนี้

ก. คุณค่าทางด้านเหตุผล ความดีจะมีคุณค่าเมื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ในขั้นต้น^{๒๐} เพราะผู้หวังความสุขในทางพุทธปรัชญาเถรวาทต้องเริ่มต้นตั้งแต่ระดับความสุขคือความสุขที่ได้ตอบสนองตามความต้องการของมนุษย์ในการวางรากฐานของการใช้ชีวิต ดังพระภิกษุมีความต้องการด้วยปัจจัย ๔ ในการดำรงชีวิตแต่เป็นความต้องการที่ถูกจำกัดด้วยลักษณะของหลักธรรม เช่น ความสันโทษ ความรู้จักประมาณ ความเป็นคนเลี้ยงง่าย เป็นต้น ฉะนั้น ความดีที่ถูกพิจารณาผ่าน

^{๑๗} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๖/๑๙๖.

^{๑๘} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๓๖๘.

^{๑๙} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๓-๒๕๔/๑๔๖.

^{๒๐} Edward Westermarck, "Ethics Are Relative", in *Introduction to Ethical Studies*

คุณค่าของประโยชน์ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตจึงถูกจำกัดด้วยหลักธรรม เพื่อจำกัดความอยากและ
เป็นพื้นฐานในการพัฒนาตัวเองสู่ความสุขในระดับมานุษยและนิพพานสุขที่สูงขึ้นไป

คุณค่าในอัตตวิสัยนี้จึงอาศัยเหตุผลที่เป็นไปในเชิงโลกียะ มุ่งถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้
ปฏิบัติและสังคมที่เกี่ยวข้องกล่าวคือ หากทำดีแก่สังคมด้วยการดำเนินตามศีลและกุศลกรรมบถผลก็
จะเกิดประโยชน์ซึ่งเป็นคุณค่าแก่สังคมด้วย และตนเองก็เป็นคนในสังคมก็ย่อมได้รับประโยชน์ไปด้วย
ตรงกันข้ามหากสังคมไม่สงบสุข ตนเองก็ยากจะมีความสุข โดยหลักการปฏิเสธสมุปปาทที่เน้นไป
ที่หลักการแห่งการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ทำให้เห็นปรากฏการณ์การไม่ปฏิบัติตามหลักศีลและกุศล
กรรมบถและการปฏิบัติตามจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ต่างกันไป

ข. คุณค่าความทุกข์และความสุข คุณค่าทางจริยธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการพูดถึง
ทุกข์กับสุข โดยคำว่า ทุกข์^{๒๑} คือสภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความ
เกิดขึ้นและความดับสลายไป เนื่องจากต้องไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง โดยการอธิบายถึง
ความทุกข์นั้นเกี่ยวพันกับเรื่องความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตาย ความประจวบ
ด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น โดยย่อ อุปาทาน
ชั้น ๕ เป็นทุกข์ โดยสภาพที่ทำให้เป็นทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่เที่ยง

ส่วนความสุขไม่ได้มีความหมายอะไรเลยหากไม่ได้เกี่ยวพันกับบุคคลผู้ที่จะรับความสุข
นั้น ซึ่งตอบปัญหาข้อหนึ่งที่ว่า เมื่อนิพพานเป็นความสุข แล้วใครเป็นผู้มีความสุขในนิพพานนั้นได้
คำตอบก็คือตรามหาเวทย์ที่ยังไม่นิพพานหรือดับสูญสลายทางกาย บุคคลนั้นก็ได้รับผลแห่งความสุขนั้นได้
ความสุขจึงเป็นเรื่องของบุคคล ส่วนการอธิบายความสุขในปฏิเสธสมุปปาทซึ่งอยู่ในฝ่ายของปรมัตถ
ธรรมจึงไม่มี เพราะปฏิเสธสมุปปาทเป็นความจริงที่ไม่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นกฎแห่งธรรมตาม
กฎแห่งนิยาม แต่ความสุขเป็นเพียงสมมติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยคำอธิบายให้สอดคล้องกับบุคคล ท่าน
พุทธทาสเรียกวิธีการกล่าวลักษณะนี้ว่า ภาษาคน คือถือเอาภาวะไม่มีทุกข์นั้นเป็นความสุข เพื่อ
ประโยชน์แก่การสอนศีลธรรมเท่านั้นเอง

๒. ความสัมพันธ์แบบปรัวสัย ในลักษณะความสัมพันธ์แบบปรัวสัย ปฏิเสธสมุปปาท
อาจเป็นความจริงที่ไม่ใช้อยู่ในเกณฑ์การประเมินคุณค่าผ่านคนอื่นต่อไป แต่ต้องอาศัยความเชื่อความ
จริงบางอย่างที่อยู่เหนือขึ้นไปกว่านั้น ในที่นี้จะได้นำวิเคราะห์ภายใต้เงื่อนไข ดังต่อไปนี้

ก. คุณค่าแบบสมมติกับปรมัตถ์ ในการตัดสินคุณค่าทุกอย่างนักคิดกลุ่ม ปรัวสัยจะ
เชื่อมั่นว่าคนไม่สามารถตัดสินการกระทำว่าถูกหรือผิดได้ แต่ความดีสูงสุดอยู่เหนือที่คนจะคิดได้^{๒๒}
โดยปฏิเสธสมุปปาทอาจถูกอธิบายทั้งในแบบสมมติและปรมัตถ์กล่าวคือ หากอยู่ในฝ่ายสมมติหรือ
สัมพันธ์กับกิเลส (อวิชชา ตัณหา อุปาทาน) ที่ก่อให้เกิดทุกข์อยู่ เพราะยังมีตัวมันอยู่ที่ยึดถือทุกข์นั้น
อยู่ แต่ในฝ่ายปรมัตถ์หรือฝ่ายสมบุรณ์ก็คือการบรรลุความดีสูงสุดก็เมื่อหมดตัวตนหรือสิ้นอัตตาไม่มี
ความยึดมั่นถือมั่นอีกแล้ว ซึ่งวิธีการอธิบายแบบนี้ทำให้ช่วยแก้ข้อสงสัยที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตั้ง
ข้อสังเกตต่อการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ถึงหลักการที่มองเรื่องปฏิเสธสมุปปาทเป็นเรื่องข้าม

^{๒๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๑๖.

^{๒๒} G. E.Moore, "The Objectivity of Moral Judgements" in *Introduction to Ethical Studies An Open Source Reader* by Lee Archie John G. Archie, August 2003, pp.54-55.

ภพข้ามชาติ หรือมีอัตตาที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก เพราะท่านพุทธทาสถือว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องของปัจจุบันเท่านั้น แต่การอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นเป็นการอาศัยหลักสมมติตัวตนขึ้นมาเพื่อแสวงผลที่เกิดขึ้นจากการความดีหรือชั่วตามหลักกฎแห่งกรรม แต่หากถือเอาการอธิบายว่าเป็นแต่ปัจจุบันเท่านั้นก็เท่ากับยอมรับว่าไม่มีตัวตนที่ควรยึดถือเป็นแบบประมัตถ์เป็นการบรรลุถึงความดีสูงสุดนั่นเอง

ข. คุณค่าการเกิดและความดับ ในการพิจารณาปัญหานี้ เราอาจต้องเข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อนว่าค่าทางจริยะเป็นสัมพัทธ์คือค่าทางจริยะไม่ได้มีอยู่จริง เป็นเพียงแต่สมมติขึ้นตามแต่ใจคนหรือสังคมต้องการ ส่วนค่าทางจริยะแบบสมบูรณ์คือทางจริยะมีอยู่จริง ดีชั่วมีจริง ให้ผลจริง ตัดสินได้จริงอย่างเป็นสากล โดยอาจมองได้ ๒ ลักษณะ คือ ก. ลักษณะคุณค่าสัมพัทธ์กับการเกิด การเกิดในปฏิจจสมุปบาทใช้คำว่า ชาติ อาศัยหลายสิ่งที่เรียกว่าปัจจัย เริ่มตั้งแต่อาหารจนกระทั่งความทุกข์เกิด และข. ความสมบูรณ์กับการดับ ในกรณีของการดับมีความสมบูรณ์อยู่ในตัวเอง เป็นการดับหมดสิ้นกิเลส เป็นสายที่ตรงข้ามกับการเกิด เป็นการดับที่เหตุปัจจัยทำให้ทุกอย่างดับไปโดยอัตโนมัติ

๓. คุณค่าเรื่องทฤษฎีและการปฏิบัติ ในการวิเคราะห์เรื่องปฏิจจสมุปบาทจำเป็นต้องเข้าใจถึงทฤษฎีกับการปฏิบัติว่าเกี่ยวข้องกัน เมื่อเห็นอย่างไรก็ปฏิบัติแบบนั้น โดยมัวเฝ้ามองเรื่องความเห็นหรือทฤษฎีว่าเป็นการลดทอนคุณค่าความดีไป เพราะมัวเฝ้ามองเน้นไปที่การปฏิบัติ^{๒๓} ฉะนั้น ในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงอาจแตกต่างจากคุณค่าแบบปรัสัยตรงที่เน้นไปถึงการปฏิบัติด้วย โดยพิจารณาจากคุณค่าดังนี้คือ

ก. คุณค่าของทฤษฎี ในหลักการปฏิจจสมุปบาทได้กล่าวถึงทฤษฎีคือความเห็นผิดไว้ ๒ ลักษณะ คือ ความเห็นว่าเป็นเที่ยง (สัสสตทฤษฎี) คือบัญญัติอัตตาและโลกว่าเป็นเที่ยง^{๒๔} และความเห็นว่าเป็นชาตสุญญ (อจฺเณททฤษฎี) คือบัญญัติความชาตสุญญ^{๒๕} ความพินาศ ความเลิกละของสัตว์ผู้ปรากฏอยู่ การหลุดพ้นจากการยึดถือตัวตนและการปล่อยวางตัวตนในที่นี้หมายถึงสิ่งที่สัมพัทธ์ตามที่พระพุทธเจ้ากล่าวถึงคือ คน สิ่งของ หรือทรัพย์สมบัติต่างๆ จะถือว่าเป็นตัวเป็นตนก็ไม่ได้ จะคิดว่าไม่มีอะไรเลย ทุกอย่างไม่เหตุปัจจัยเกิดๆ เกิดเอง ดับก็ดับเองก็ไม่ได้ บุคคลผู้เข้าถึงความดีสูงสุดต้องไม่มีทฤษฎีทั้งสองนี้ ซึ่งปฏิจจสมุปบาทถือว่าเป็นความจริงที่มีเหตุปัจจัยไม่ใช่มีตัวตน และมีใช้เกิดและสูญไปโดยไม่มีเหตุเช่นกัน

ข. คุณค่าของมัชฌิมาปฏิปทา ในการกระทำที่ดีเพื่อผลคือความดีสูงสุดจำเป็นต้องอาศัยหลักแห่งทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา คือ ความเห็นชอบ คิดชอบ พูดชอบ กระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ มีสติชอบ มีสมาธิชอบ เพราะหลักแห่งทางสายกลางนี้ช่วยทำให้หลีกเลี่ยงจากทางไม่ได้คือมิจฉาทิฐิและอกุศลกรรม ทำให้ถึงความดีสูงสุดได้

^{๒๓} THOMAS BALDWIN, "Moore" in *The Blackwell Companion to Philosophy*, Edited by NICHOLAS BUNNIN and E. P. TSUI-JAMES, SECOND EDITION, (UK: Blackwell Publishers Ltd, 2003), pp.805-806.

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗/๑๑.

^{๒๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๔/๓๒.

๕. สรุป

พระพุทโธชาจารย์นั้น ได้ให้ความสำคัญกับผู้ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาว่าเป็นสิ่งชอบหรือถูกต้องแล้วจึงอธิบายปฏิจจสมุปบาทภายใต้หลักการข้ามภพข้ามชาติ ส่วนท่านพุทธทาสให้ความสำคัญกับผลของความจริงว่าถูกต้องจึงไม่จำเป็นต้องยึดหลักการข้ามภพข้ามชาติ แต่รู้ว่าเป็นผลคือความทุกข์เท่านั้นหรือศึกษาความดีที่สมบูรณ์เท่านั้น แต่ไม่จำเป็นต้องศึกษาบุคคลผู้ทุกข์ซึ่งทำให้เป็นสัมพัทธ์เปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลาตนเอง

บรรณานุกรม

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎกและหนังสือทั่วไป

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระพุทโธชาจารย์, วิสุทธิมรรค. แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำราสมาฆิกะราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

ดร.เค.เอ็น.ชยติลเลเก. จริยศาสตร์แนวพุทธ. แปลโดยสุเชาว์ นพอมัย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๗.

ซัชชัย คุ่มทวีพร. จริยศาสตร์ : ทฤษฎีและการวิเคราะห์ปัญหาจริยธรรม . กรุงเทพมหานคร: ดำเนินการพิมพ์, ๒๕๔๐.

เนืองน้อย บุญเนตร. จริยศาสตร์กับปัญหาปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ๒๕๒๙.

----- . จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) . พุทธธรรม . พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๓ .

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.

พุทธทาสภิกขุ. ปฏิจจสมุปบาท. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

----- . ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติจริยศาสตร์ที่สมบูรณ์แบบ. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.พ.

----- . แนวแนวจริยธรรมร่วมสมัย ชุดที่ ๓ จุดหมายปลายทาง และตัวแท้ของจริยธรรม. กรุงเทพมหานคร: ดวงตะวัน, ๒๕๕๓.

----- . ปฏิจจสมุปบาท จากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๕๔.

Donald M. Borchert . Encyclopedia of Philosophy. Second Edition. USA : Thomson Gale Corporation, 2006.

NICHOLAS BUNNIN and E. P. TSUI-JAMES. The Blackwell Companion to Philosophy. SECONDEDITION. UK: Blackwell Publishers Ltd, 2003.

ROBERT AUDI. THE CAMBRIDGE DICTIONARY OF PHILOSOPHY. SECOND EDITION. New York: Cambridge University Press, 1999.